

Уларда мисрликлар келиб чиқиши фиравнлар даврига бориб тақалар эди. Мазкур Халиж араб мамлакатларининг аксарияти Миср, Сурия ва Лубнон муаллифлари тасвирлаган, араб мусулмон тамаддуни тарихидан ташқари бошқа “буюк” тарихга эга эмас эдилар.

Халиж араб мамлакатлари адабиётида маърифатпарварлик босқичи фақатгина кенг тарқалган ижтимоий-маиший ҳикоя ва кам миқдорда панд-насихат характеридаги ижтимоий-маиший романни вужудга келтирди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Халиж адабиётида маърифатпарварлик бос-

қичи бадиий жиҳатдан “аралаш”, вақт жиҳатидан “қисқартирилган” ва мавзу жиҳатидан бир томонлама ривожланмаган бўлиб қолди. Қиссаларнинг панд-насихатга хос бўлган маърифий услуби эса, Халиж муаллифлари асарларида анча давр сакланди. Масалан, Қувайт ва Баҳрайнда танкидий реализм унсурлари 60-70-йиллардан кучга кирган бўлсада, Катар, Ўмон ва Бирлашган Араб Амирлигида сўнгги босқичларда ҳам ўзига хос маърифатпарварлик услубда ёзилган асарлар ҳам бор эди.

НАВОИЙ “ХАМСА”СИДА ИСКАНДАР ОБРАЗИ

ТЎХЛИЕВ БОҚИЖОН

Филология фанлари доктори, профессор

ЙЎЛДОШЕВА ШОИРА

Магистрант, ТошДШИ

Аннотация. Искандар қадим тарихнинг буюк саркардаси ва фотиҳларидан бири. Шу боисдан ҳам кўпгина турли халқлар адабиётида у билан боғлиқ асарлар мавжуд. Ушбу мақолада шарқ халқлари афсона ва ривоятларининг бош образи Искандарнинг Навоий ижодидаги талқини таҳлилга тортилган.

Таянч сўз ва иборалар: адабий анъана, Искандар образи, Низомий, Садди Искандарий, Алишер Навоий.

Аннотация. Александр – один из великих полководцев и великих деятелей древней истории. Поэтому в литературе разных народов много произведений, связанных с ним. В этой статье анализируется главный образ мифов и легенд восточных народов – Александр в интерпретации Навои.

Опорные слова и выражения: литературная традиция, образ Искандера, Низами, Стена/Вал Искандера, Алишер Навои.

Abstract. Alexander is one of the great colonel and great conquerer figures of ancient history. Therefore, there are many related works in literature of different nations regarded on him. This article analyzes Alexander's interpretation of Navoi, the main characteristic of the myths and legends of the Oriental people.

Keywords and expressions: literary tradition, personage of Iskander, Nizami, Saddi Iskandari.

Искандар буюк саркарда сифатида дунёнинг кўп ерларига юришлар қилади ва борган барча жойларни ўз тасарруфига ўтказди. Шунинг учун ҳам, бу шахс ҳақида турли халқлар адабиётида гоҳ ижобий, гоҳ салбий руҳдаги маълумотлар учрайди. Ўзгариб бораётган жиҳати шундаки, бу образ шарқ халқлари адабиётининг энг кўзга кўринган ва йирик анъаналарида акс эттирилиши шартли пайдо бўлди. Яъни, хамса дostonларининг бири албатта Искандар ҳақида бўлиши лозим.

Умуман олганда, Ғарб адабиётида ҳам мазкур образ учрайди. Шарқ халқларида бу қаҳрамон Қуръонда ҳам зикр қилинган бўлиб, тадқиқотлар натижасида Искандар ҳақидаги ривоятлар исломдан аввал ҳам мавжудлиги маълум бўлади. Кейинчалик бу мавзу Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ўз аксини топди. Ундан сўнг, Низомий Ганжавий у ҳақда махсус “Искандарнома” деган дoston ёзади. Бу мавзу Хусрав Дехлавийда “Ойинайи Искандарий”, Абдурахмон Жомийда “Хирадномайи Искандарий”

тарзида давом эттирилган. Алишер Навоий бу мавзуну туркий тилда қайта ишлаб, “Садди Искандарий” деб номланувчи “Хамса”даги энг йирик ҳамда якунловчи дostonни яратади.

“Садди Искандарий” “Хамса”нинг сўнгги, якуний дostonи ҳисобланади. Алишер Навоийнинг улуғ мутафаккир, давлат арбоби ҳамда меҳридарё оқил ижодкор сифатида инсон ва олам хусусидаги фалсафий-бадий мушоҳадалари, дунё, ҳаёт тўғрисидаги фикрлари айнан мазкур дostonда ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Ҳусайн Боқаро бу ҳақда ўз фикрини қуйидагича баён этган:

“У турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ авфоси била руҳ кюрди. Ва ул руҳ топқанларға туркийойин алфоз тору пудидан тўқулган ҳулла-ву ҳарир кюрди ва сўз гулистонида навбахори таъбидин равоносо ёгинлар била ранго-ранг гуллар очти ва назм дарёсига саҳоби фикратидин руҳпарвар қатрлар била гуногун дурлар сочти. Анинг васфида тил қосир ва баён ожизтурур”¹.

Алишер Навоий “Хамса”нинг илк дostonиданок Искандар образини секин-аста кирита бошлайди. Жумладан, “Ҳайратул-аброр”нинг 14-мақолатида Искандар тарихи ибратли ҳикоя сифатида келтирилганига гувоҳ бўламиз. Унда етти иқлимга эғалик қилган Искандарга қуйидагича таъриф берилади:

*Ҳам шаҳ ўлуб, ҳам валию ҳам наби,
Ҳикмат ила ҳам туз ўлуб машраби*

Алишер Навоийнинг таърифи бўйича ер юзида Искандар эришган давлатга ҳеч ким эга бўлолмаган. У улкан мамлакат яратиш билан бирга, халқнинг эътирофига ва меҳрига сазовор бўлган шоҳга айланган, негаки халқ неки истаги бўлса, у туфайли эришган.

Шунингдек, “Хамса”нинг иккинчи дostonи “Фарҳод ва Ширин” да ҳам Искандар сифатлари таърифланган ўринлар учрайди. Искандар дунёнинг тўрт юз олими билан яратган ойна Фарҳодга ҳар ишда мададкор бўлган:

*Ки, Искандарки олиб етти кишвар,
Ҳудуди бохтардин то ба ховар.*

*Жаҳон очмоқдаким кўп ранж топиб,
Ва лекин ҳар не нақду ганж топиб,
Тилсим айлаб бу гардунваши ҳисорин,
Қилиб маҳзун ҳисори ичра борин (214)².*

Юқоридаги мисолдан аниқлаш мумкинки Искандар бу дунёда ҳисоби йўқ давлатга эга бўлган. Биз ушбу асарда фақатгина Фарҳод образини эмас, балки Фарҳод қахрамонликлари орқали Искандарнинг сирли олами ва мазкур образ хусусиятлари хусусида ҳам секин-аста тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин.

Умумий олиб қарайдиган бўлсак, “Хамса”а Искандар образи намунали характерга эга бўиб, унда қисман бўлса-да реаллик сақланиб қолган.

“Садди Искандарий” дostonига қадар бунёд этилган Искандар образи ва унинг ҳукмронлик қилган даври Навоий ижодининг кичик бир қирраси бўлиб, ушбу образнинг чинакам тасвирини айнан ушбу асар яралганидан кейингина ҳис этиш мумкин.

Дostonнинг 15-бобидан бошлаб Навоий Искандар мавзусига мурожаат этади. Бунда у дастлаб бу мавзу борасида ўзигача бўлган қарашларни кенг мушоҳада этади ва шундай фикр билдиради:

*Ки, оз вақт аро шоҳи Яздонпараст,
Скандарга офоқ аро берди даст.*

*Билингай дейилганда бир-бир иши
Ки, халқ этмади Тенгри андоқ киши*

*Бу мужмалки васф айладим зотини,
Қилай эмди борининг исботини.*

*Ҳамул тўрт хайлики ёздим сутур,
Икидин сўнг² Искандар этти зухур (65)³.*

Навоий боб бошида Форс маликлари ва уларнинг неча юз йил ҳукмронлик қилганлигин таъкидлар экан, уларга бундай иш муяссар бўлмади дейди. Бунда, неча юз йил ҳукмрон бўлсалар-да, Искандар қисқа умри давомида эришган нарсаларга эриша олмаганлари назарда тутилган. Сўнг эса, Искандар ҳақида гапирар экан Тангри ҳали бундай инсонни

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 томлик. 8-жилд. – Т.: Фан, 1993.

³ Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 20 томлик. 11-жилд. – Т.: Фан, 1993.

¹ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. – Т.: Фан, 1991. – Б. 13.

яратмаганини ҳам эътироф этади. Навоий “тўрт хайл” деганда Эронда ҳукмронлик қилган тўрт (пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар ва сосонийлар) сулолаларни назарда тутган. Қолаверса, айнан мазкур асарда бошқа манбаларда учрамайдиган маълумот яъни, Искандар иккинчи (Каёнийлар) табакадан сўнг ўтганлиги қайд этилади. Форс ҳукмдорларидан Дорога кўп мамлакатлар бож тўлаши ва улар орасида Рум шоҳи Файлакус ҳам борлигини айтиб ўтади. Навоий ушбу бобда ўз салафи Низомийнинг фикрларини ҳам бериб ўтади:

*Низомийки назм аҳлига шоҳ эди,
Бу шаҳ саргузаштидин огоҳ эди,
Китобида дер чоғ нишонин анинг,
Бу янглиг деди достонин анинг
Ки, насл ичра йўқ эрди пайванд анга,
Мурод эрди оламда фарзанд анга (66).*

Навоий Низомийдаги маълумотларни шундай шарҳлайди: Файлокус номли Рум шоҳининг насли йўқ эди. Бир кун овдан хурсанд қайтаётиб, бир вайронага кўзи тушади. Бу вайронанинг тошлари хасталар кўнгли каби синиқ, ичкараси мотам тутганлар ичидек бузук. У ерда янги туғилган чақалоқ ва ўлик ҳолда ётган онани кўради. Аёлни ўша ерга дафн этадилар. Болани эса асраб-авайлаб Искандар деб от қўяди ва ўзига валиахд деб эълон қилади. Сўнг Навоий яна Низомийга мурожаат этиб, Искандар Низомий ҳақидаги тарихдаги иккинчи бир версияни баён этади:

*Муаррих яна навъ ҳам сурди сўз
Ки, нисбатда Дорога еткурди сўз
Ки, Дорога берди қизин шоҳи Рум,
Ясаб зеб ила, ўйлаким нахли мум.
Бир иш бўлдим, бемадуро ани,
Атосига қайтарди Доро ани
Ҳамоноки сур айлаган тун – саҳоб
Садафқа тўқиб эрди дурри хушоб (67).*

Муаррих дея Навоий тарих илми билан мунтазам шуғулланувчи мутахассисни назарда тутади. Унга кўра Искандар Доронинг фарзанди бўлган. Яъни, Рум шоҳи Дорога қизини берган. Орада қандайдир ходиса сабабли Доро қизни отасига қайтаради. Лекин, қиз бу вақтда Искандарга ҳомиладор бўлган эди. Бундан таш-

қари, Навоий яна бошқа манбаларга мурожаат этади ва улардаги маълумотларни келтиради:

*Яна бўйла сўз доғи мазкур эрур
Ки, «Таърихи фурс» ичра мастур эрур.
Ки, оламда ики Скандар эмиш
Ки, икиси давронда довар эмиш.
Бири улки, Доро била қилди разм,
Бири буки, сад боғлаю этти азм (67).*

Навоийнинг айтишича, тарихий манбаларда яна икки Искандар мавжуд бўлган: улардан бири Доро билан боғлиқ, бошқа бири ўша машҳур деворларни қурган Искандар. Шунингек, боб давомида Навоий Жомийнинг ҳам бу мавзуга кўл урганини айтиб ўтади. Навоий унга савол билан юзланади. Жомий Низомийнинг айтганларини ҳақиқатга яқин деб эътироф этади. Навоий ҳам ўз салафлари кетидан эргади. Унга кўра Искандар вайронадан топиб олинади ва шоҳ томонидан асраб олинади. Навоий Искандарнинг тарбияси жараёнида илу маърифатни бошқа нарсалардан устун қўяди. Шунинг учун ҳам, Искандар отаси ўлганда тахтга ўтиришга шошилмайди. У халқнинг талаби балан тахтга чиқади ва ўз мамлакатада адолатни тиклашга ҳаракат қилади. Навоий Искандар тимсолида барча подшоҳларга муроаат этиб, ҳақиқий подшоҳ қандай бўлиши кераклигини уқтирмоқчи бўлади.

Бу образнинг тадрижи ҳақида шундай дейилган:

Александр Македонский ғоят қисқа, айни вақтда ёрқин ҳаёт кечирган. Тарихдаги шу қисқа вақт орасида у кўплаб мамлакатларни забт этган (Жумладан, Миср ва Эрон), шу аснода юзага келган яхлит, ижтимоий-сиёсий макон ва турли хил маданий-маънавий илмий қарашларнинг ўзаро таъсири кишилик жамияти тарихида чуқур из қолдирди. Шунинг учун ҳам Искандар образига бўлган қизиқиш қадимги даврдан то бизнинг кунларимизга қадар давом этмоқда. Айни вақтда, буюк саркарда образининг талқини ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар таъсирида ўзгариб бogan. Мавзуга мурожаат этган ҳар бир ижодкор Искандар образини ўз даврининг долзарб муаммолари билан боғлиқ ҳолда талқин ва тавсиф этган. Даврлар ўтган сари Искандар тарихий киефасини йўқота

бориб бадийй образ сифатида жаҳон адабети тарихидан мустаҳкам ўрин олади¹.

*Киши қони тўкканни бўйнини уруб,
Қўлин кестурурнинг, қўлин кестуруб.
Бериб дод мазлуми ғамхорага,
Қилиб раҳм марҳуми бечорага.
Қилиб зулм аҳлин қаро ерга наст,
Аларгаки, мазлум эрур зердаст (86).*

Искандар тахтга ўтиргач, мамлакатни адолат билан бошқара бошлайди. Халқни икки йиллик хирождан озод этади. Ёмонларни жазолаб, яхшиларни тарбия қила бошлайди, яна бозордаги нархларни ҳам тартибга солади. Торозуни жорий этади, қаппон – кўп миқдорда ғалла тортиладиган катта тарозуни ихтиро қилади. Бу тарозулар темирдан ясалган. Лекин, унинг яна бир олтин тарозуси ҳам бор эдики, унда Искандар адолат қўлини кучли қилган ҳолда эгрилик ва тузликни ўлчарди. Унинг ўрнатган тартибу низомларга тўла амал қилингани қуйидаги тамсилий мисолларда намоён бўлади:

*Адолат қўлин тутти андоқ бийик
Ки, топти амон арслондин кийик.
Карак хайлига қарчигай дармиён,
Алар жўжа янглиг, бу бир макиён.
Ярим кунгача адл ила дод эди,
Яна кун сўнгги яхши бунёд эди (88).*

Шу билан бир қаторда, “Садди Искандарий”нинг 19-бобида айнан Искандар ўзидан олдин ҳукмронлик қилган шоҳлар анъаналаини бузиб, ўзининг одил сиёсати билан халқни фаровонликка ундагани ва улардан икки йил хирож солиғини олмаслигини эълон қилади ва бу фикр асарда қуйидагича намоён бўлади:

*Яна шоҳлар ҳодис этган русум
Ки, бедод эмиш эл аро бу умум.
Алар тарҳини бузди бунёддин,
Халойиқни қутқорди бедоддин.
Адолат тариқини фош айлади,
Сиёсат анга дурбош айлади.
Раиятқа маълум этиб эҳтиёж,
Ики йил алардин кўтарди хирож.*

Навоий Искандар мавзусини ўзининг маҳсус бир достонига олиб кирар экан, у орқали адолатли шоҳ тимсолини яратишни мақсад қилади. Бу эса барча шоҳу шахзодаларга намуна бўлиб хизмат қилиши лозим эди. Достоннинг 19-боби сўнггидаги мурожаатномаларда ҳам бу ғоя ўзининг ёрқин ифодасини топган:

*Кетур соқий, тўлдуруб жоми адл
Ки, кўргузди Искандар айёми адл! (88).*
Ёки:
*Нечукким, эрур адл шаҳларга зеб,
Эрур ҳам гадо, хокираҳларга зеб.
Шаҳеким, адолатдур онинг иши,
Тенг эрмас анга шоҳлардин киши (88).*

Навоий адолатли шоҳ ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини дoston мазмунига сингдирар экан, ўз даврининг долзарб муаммоларига шу орқали ечим топмоқликни истади.

Шарқ адабиётидаги Искандар образи бўйича қуйидаги хулосаларни айтиш мумкин:

1. Искандар образи ғарб ва шарқ халқлари адабиётининг етакчи образларидан бири ҳисобланади. У мазкур адабиётларда гоҳ салбий, гоҳ ижобий қаҳрамон сифатида гавдалантирилган. Лекин барча асарларда у соҳибқирон, фотиҳ, буюк саркарда сифатида намоён бўлган.

2. Шарқ халқлари адабиётида бу образ дастлаб исломдан аввалги араб оғзаки ижодида ҳам мавжуд бўлган. Сўнг, бу шахснинг Қуръонда тилга олиниши мусулмон оламида унга нисбатан қизиқишни орттирган.

3. Навоий Искандар образига “Хамса”нинг сўнгги достони “Садди Искандарий”дагина тўхталиб қолмай, балки Искандар образи хусусида мазкур асарнинг илк достонлариданоқ кичик бир ҳикоялар берилиш ўринларида ҳам секин-аста кирита борилган.

4. Бу шахсни Фирдавсий ўз “Шоҳнома”сида Эрон шоҳзодаларидан деб ҳисоблаган бўлса, Низомий бунга бошқача ёндашади. Навоий ҳам ўзининг “Садди Искандарий” достонида Низомийнинг йўлидан боради. Бу образ унинг асарида худди орзусидаги каби адолатли, илм-у маърифатли шоҳ сифатида гавдалантирилган.

¹ Манбашунослик: матн ва унинг талқини (илмий мақолалар тўплами). – Т., 1997. – Б. 47.